

שתי פרשיות מתולדות חיפה במחצית המאה הי"ט

יוסי בן-ארצי

מוקדש לזכרו של יעקב יהושע*

רקע

תעודות קונסולריות מהוות על-פירוב מקור חשוב לכל העוסק בתולדות היישוב. רובן שמור בארכיונים של המדינות אשר נציגיהן בארץ שלחו אליהן את המכתבים והדיווחים. בישראל, כגון המדינה, שמור אוסף חלקי בלבד ובלתי-מושלם, לעתים אקראי, של ארכיוני קונסוליות שונות.¹ בנוסף לכך, מתגלה מפעם לפעם חומר מקורי, שנשמר במשך דורות בידי גופים עלומים או אנשים פרטיים, ורק צאצאיהם חושפים אותו בפני החוקר. הפתעה מסוג זה זימן לי הסופר א"ב יהושע, אשר העביר לידי מעטפה קטנה ובה מספר תעודות של הקונסוליה הבריטית בירושלים, אשר נמצאה בעזבונו אביו יעקב יהושע. בעיקרן כוללות תעודות אלה דיווחים של סגן-הקונסול ביפו, אמזלג, ורובן מצוי עדיין בבדיקה. מיעוטן של התעודות, שש במספר, קשורות לפעילותו של סגן-הקונסול הבריטי בחיפה, א"ת רוג'רס; חלק מהן יוצג להלן, תוך הארת הקשרן לתולדות חיפה ולתולדות הקהילה היהודית שלה.

א. יהודים בחיפה מבקשים חסות בריטית

התעודה הראשונה הינה כתב-בקשה של 21 בעלי-משפחות בקהילה היהודית של חיפה, המופנה לסגן-הקונסול הבריטי, אדוארד תומס רוג'רס. בפנייתם זו מבקשים בעלי המשפחות להימנות עם בני חסותה של ממשלת אנגליה, במקום לחסות בצילה של צרפת (ראה תצלום מצורף).²

* יעקב יהושע (1905-1982) נולד בירושלים והיה דור רביעי בארץ, בן למשפחה ספרדית. הוא היה מזרחן ופירסם שלושה ספרים בערבית על תולדות העיתונות הפלשתינאית מראשית המאה ועד להצרתה בלפור. כמרחן פירסם כ-12 כרכים בתחום של חקר פולקלור ומנהגי-חיים וזכרונות אישיים מחיי הקהילות הספרדיות בירושלים בסוף המאה הי"ט ותחילת המאה הזאת. במשך שנים רבות שימש כמנהל המחלקה המוסלמית והדרוית במשרד הדתות. את התעודות המובאות כאן, מצא בזמן מלחמת השחרור, כאשר שימש כאיש-מודיעין. שאר אוסף מסמכיו, המכיל תעודות רבות אחרות, נמצא במחלקה לכתבי-יד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (Arc.4^o1513).

1 ראה: פ"א אלסברג, 'גנון המדינה כמקור לתולדות ארץ-ישראל בתקופת השלטון העות'מאני', קתדרה, 1 (אלול תשל"ו), עמ' 172-181.

2 תרגומה של התעודה לאנגלית, כנספח לדיווחי רוג'רס לפין, נכלל בקבוצת תעודות שהביא עוד חיימסון: A.M. Haymson (ed.), *The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews of Palestine 1838-1914*, London 1939, I, pp. 216-217 (להלן: חיימסון) לבירור פרשת 'סכסוכי החסות' שבצפון הארץ. לפני עמד התרגום לאנגלית ולא התעודה המקורית. המובאת כאן. וראה פרשה דומה של בקשת חסות בריטית: 'הופמן, 'זכירי יהודי רוסיה בצפת ובטבריה לסיר משה מונטיפיורי בדבר הסרת החסות הבריטית' (1863), ציון, מט (תשמ"ד), עמ' 413-420.

להלן קטע מן הבקשה:

(...) יגיע יראה וירצה לקראת מעלת עטרת ראשינו השר והטפטר רודף צדקה וחסד סיניור אדוארד טומאש רוורש יר"ה הי"ו [ירום הדוד השם ישמרו וירחמו] ומכל צרה ונזק יצלהו אכ"ר [אמן כן יהי רצון]:

אחרי השלום באהבא רבא באנו להודיעך על עניין היהודים שאם יושבים בעיר הקדש חיפא תובב"א [תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן] והיו מקודם תחת ממשלת ארעיית דוולת פרנסא [חסות ממשלת צרפת] ועבשו אנחנו החותמים מטא רוצים ליעשה כלנו תחת ממשלת רעיית דוולת אנגליז [חסות ממשלת אנגליה] יר"ה ועכשיו אנחנו עושים זה הכתב אלא דווקא כרצוננו הטוב והישר והיה זה בעיר הקדש חיפא תובב"א וש"ר [שלום רב]

ההמשך בערבית צפון-אפריקאית:

עילם באיין אסמי ליהוד אלדי מווחדין פי אסכלת חיפא מן רעיית דוולת לפרנסאויה [הודעה בדבר שמות היהודים הנמצאים בעיר הנמל חיפה בחסות ממשלת צרפת]

כאן מובאת רשימת החותמים, ובסופה נכתב:

זמלותיהם אחד ועשרים [אגודתם עשרים ואחד]
הדי שורא שחיחא [הצהרה זו נכונה]

ומובאת חתימת ידם של שניים מבין החותמים:

שושן	אליהו
דהדי	בונאן

בשולי התעודה מובאות הערתו של סגן-הקונסול, שהעתקה של תעודה זו יועבר לקונסוליה בירושלים וחותרת הקונסוליה בחיפה (Caifa). ההערה נחתמה ב-28 באוקטובר 1853. מעברה השני של התעודה מצויין שהוכללה במשלוח מס' 3 מסגן-הקונסול בחיפה. התעודה צורפה, כמסתבר, לדיווחו הכללי של רוג'רס אל ג'יימס פין, קונסול בריטניה בארץ-ישראל. תעודה זו המובאת כאן מהווה מקור לפרשייה אשר הוזכרה כבר במקומות קודמים, אך כאן מובאת היא לראשונה במלואה ובמקור. שני עניינים עיקריים עולים ממנה: האחד, פרשת החסות הבריטית, אשר הוענקה ליהודי אלג'יריה בצפון הארץ, ואשר עיקריה הובאו כבר על-ידי שמעון שורצפוקס (אם כי לא בהקשר החיפאי);³ והשני, הרכבה ומוצאה של קהילת יהודי חיפה בראשיתה. התעודה אף פותחת צוהר למציאות הדיפלומטית בארץ במחצית המאה הי"ט, וליחסים בין המעצמות ובינן לבין האימפריה העות'מאנית, כפי שהתבטאו בתחום של הגנת מיעוטים ובני-חסות שהתגוררו בארץ.

קהילת יהודי חיפה בראשיתה

ראשית התיישבותם של יהודים בחיפה בעת החדשה לוטה עדיין בערפל. על-פי המקובל בקרב חוקרים, משפחות יהודיות החלו להתיישב ב'חיפה החדשה' — זו שנבנתה על-ידי דאהר אל-עמר

3 ש' שורצפוקס, 'יהודי אלג'יריה בצפון הארץ והחסות הצרפתית', שלם, ג (תשמ"א), עמ' 333-349.

עילם באיין אסמי ליהוד אלדי מויוזדיין פי אסכלת
חיפה מן רעיית רולת לפרנסאויה:

- אליהו בונגן
- יעקב בונגן
- אברהם בונגן
- שושן דהדי
- יוסף דהדי
- אהרן בן חמו
- אברהם אבן צור
- אברהם בן שמחון
- יצחק אישיג
- יצחק וועקניין
- מכלוף וועקניין
- אברהם בן חמו
- יעקב אמסלים
- יששכר בחבוט
- רפאל בחבוט
- מישה בחבוט
- מסעוד בחבוט
- ישועה נאים
- סנטוב אסלמה
- שלמה בן דיין
- ר' מרדכי אלמהדווי
- זמלתיהום אחר ועשרים

הדי ישורא ישוחחא

חנה שושן
בונגן רה די

יניע יראה וירצה לקראת מינלת עטרת ראשינו הישר
והטפסר רודף צדקה וחסד סיניור ארוארד טומאש
רוזריש ירה הי' ומכל צרה וזקן יצלהו אכ"ר:

אחרי השלום באחבא רכא באנו להודיעך על עניין
היהודים ישאם יושבים בעיר הקדש חיפה תוכנא
זהיו מקורם תחת ממשלת ארעיית רולת פרנסא
ועכשוו אנחנו החותמים מטא רוצים ליעשה כלנו
תחת ממשלת רעיית רולת אנגליה ירה ועכשוו
אנחנו עושים זה הכתב אלא רווקא ברצוננו הטוב
והישר והיה זה בעיר הקדש חיפה תוכנא וישר

אליהו בונגן	יעקב	אברהם	שושן יוסף
בונגן	בונגן	דהדי	דהדי
אהרן בן חמו	אברהם	אברהם בן	יצחק אישיג
אבן צור	שמחון		
יצחק וועקניין	אברהם	בן חמו	בחוט
מכלוף וועקניין	יעקב אמסלים	רפאל בחבוט	
מישה	מסעוד ישועה	סנטוב	שלמה
בחוט	בחוט נאים	אסלמה	דיין

ל' מרדכי
ט'הדווי סט'

See, that a Copy be forwarded to the
British Consulate in Jerusalem -

E. J. Rogers
A. B. M. Vice Consul
Caiffa, 28 Oct. 1853.

ב-1761 לערך — רק בעשור השני או השלישי של המאה הי"ט.⁴ המזרחן הגרמני שולץ מצא שם ב-1821 כ-50 יהודים,⁵ והציר האוסטרי פון-פרוקש ספר כעשר משפחות ב-1829.⁶ אלכס כרמל, המניח שפון-פרוקש השתמש בנתוני שולץ, משער כי מספר היהודים בחיפה ערב הכיבוש המצרי היה כמה עשרות.⁷

בתקופת הכיבוש המצרי נוספו יהודים לקהילה הקטנה וחלקם מוזכר בתעודה הנדונה. כביתר חלקי הארץ, גם בחיפה ראשיתה של התקופה המצרית התאפיינה בהגירה ממצרים ומצפון-אפריקה, הן של יהודים והן של אחרים. פתיחת הארץ בפני עולי-רגל, נוסעים ומבקרים גרמה לפריחה והתעוררות של עסקים, מסחר ותנועת אוניות. חיפה היתה בין הערים שנהנו מן הבטחון הפנימי ומן ההתעוררות המשקית שהישרה שלטונו של אברהים פאשא, והדבר התבטא בגידול האוכלוסיה שבה. השינוי במעמדה של חיפה בתקופה זו בלט על רקע תחילת ירידתה של עכו, וביתויו העיקרי היה מעבר של אירופים וסוכנים קונסולריים מעכו לחיפה. תמורות אלה, וכן הבטחון היחסי ששרר בה לעומת ערי פנים הארץ, משכו לחיפה משפחות יהודיות הן מערי הארץ. בעיקר מצפת, טבריה ועכו, והן מארצות שכנות — מצרים, תורכיה ומצפון-אפריקה, בעיקר מאלג'יר.⁸

יהודי צפת, טבריה ועכו היגרו לחיפה בעיקר בשל המאורעות, שתכפו עליהם בעת השלטון המצרי — 'מרד הפלאחים', מרד הדרוזים ורעידת-האדמה ב-1837 — כולם חברו לתקופת פורענות, שאחד המפלטים ממנה היה חיפה. אליעזר הלוי מספר, כי 'העיר הזאת בטוחה מפחד אוייב ונקל להמלט ממנה לעתות סכנה חדשה ... אליה התמלטו בעתותי החירום יקירי משפחות [יהודי] טבריה'.⁹

ואכן מרשימת מונטיפיורי עולה, כי שמונה בעלי-בתים, רובם אשכנזים-רוסים, נמצאו בחיפה ב-1839 לאחר שינשלו בעה"ק צפת ת"ו בש' תקצ"ד פ"א [פעם ראשונה] פ"ב [פעם שניה] בש' תקצ"ה וברעש נזקנו בממון ובנפשות.¹⁰ בנוסף אליהם היו בה שישה בעלי-בתים ספרדים שבאו מעכו, שפרעם וצפת, בשל אותן סיבות.

באותן רשימות אנו מוצאים עולים ממצרים, גיברלטר ואלג'יר, שהגיעו בשנים 1826-1829, וכן את הקבוצה שהיוותה את העדה הגדולה בקרב יהודי חיפה — עולי העיר אורן (והראן בלשונם) שבאלג'יר — שמנתה 18 משפחות. עולי אורן הגיעו לחיפה בשנים 1830-1836 — בטרם הכיבוש המצרי ולאחריי. נראה, שהגירחם קשורה בכיבוש הצרפתי של אלג'יר, ולאחר-מכן בעידוד שנתן אברהים פאשא למתיישבים מכל העמים שהגיעו לארץ-ישראל בתקופת שלטונו. עלייה זו העניקה

4 ז' וילנאי, חיפה בעבר ובהווה, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 28; מ' ריישר, שערי ירושלים, ורשה תרל"ט, עמ' כא, שביקר בחיפה ב-1859.

5 J.M.A. Scholz, *Reise in Palästina und Syrien in den Jahren 1820 und 1821*, Leipzig 1822, p. 202

6 A. Von-Prokesch-Östen, *Reise ins Heilige Land*, Wien 1831, p. 19

7 א' כרמל, תולדות חיפה בימי התורכים, חיפה 1969, עמ' 59-60 (להלן: כרמל, חיפה).

8 המקור העיקרי לניתוח מוצאם של המתיישבים בעת ההיא הוא רשימות מונטיפיורי ועיבודן, שהביא י' מיזל, 'רשימת יהודי צפת וסביבותיה משנת תקצ"ט', ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' תכו-תעט. לגבי חיפה ראה: שם, עמ' תסח-תסט (להלן: מיזל). ברשימות מיזל יש כמה שיבושים בתעתיק השמות.

9 א' הלוי, 'אגרות אליעזר הלוי (תקצ"ח)', יומן מסע ואגרות; ארץ-ישראל בשנות ה-30 למאה הי"ט (מהדורה מצולמת) ירושלים תשל"ד, עמ' 22.

10 מיזל, עמ' תסח.

ליהודי חיפה משקל בקרב אוכלוסי העיר, והפכה אותם לקהילה של ממש. בסך־הכל פקד ב־1839 מונטיפיורי 136 יהודים בחיפה, 116 מהם ספרדים (85.3 אחוז); 58 מכלל היהודים היו עולי אורן, ר־71 מצפון־אפריקה בכלל.

בשנות הארבעים ירד במעט מספר יהודי חיפה, אף כי באותן שנים המשיכו להגיע אליה משפחות מצפון־אפריקה ומתורכיה. דומה, שחלק מן העולים המשיך בדרכו ליישובים אחרים, וחלק מן האשכנזים שב לצפת, שם נהגו לקבל תמיכה מכוללים שונים. לודוויג פראנקל מצא בה ב־1854 (שנה בה עוסקת התעודה שלפנינו) 100 יהודים בלבד.¹¹ בהמשך השנים הלכה וגדלה אוכלוסיית חיפה, ועמה צמחה הקהילה היהודית, שמנתה בתחילת שנות השבעים כ־350-400 נפש, שהיוו כ־10 אחוזים מכלל תושבי העיר.¹² עולי אורן ושאר יוצאי צפון־אפריקה היו אפוא ממניחי היסוד לקהילה היהודית בחיפה בעת החדשה.

בקשת החסות הבריטית

עולי אלג'יר היו במשך תקופה ארוכה בחסותה של צרפת, ששלטה בארץ זו למן שנות השלושים של המאה הי"ט. חסות זו היתה דרושה לכל נתין זר שהתגורר בארץ, כדי להתגונן בפני שרירות לבו של השליט העות'מאני, בפני גיוסים לצבא, מסיס מופקעים ושאר מצוקות שהיו נחלת אזרחים עות'מאניים.

אמנם לא תמיד רוו בני החסות נחת ממגיניהם, כפי שמספר אליעזר הלוי, ששהה בחיפה ב־1838 וחזה בהתנכלות משפילה ליהודי עני, שנעשתה בשמו של נציג צרפת בעיר: '...ראיתי תוגרמי מתעצם לקחת כחזקה מידי יהודי עני את כל טובו, הוא חמורו, באמרו כי במצוות אדוני יועץ [קונסול] מלך צרפת עושה הנו זאת, אי שמים!'¹³

אך נראה, שגם אירועים אלה לא היה בכוחם לשכנע את נתיני צרפת להסיר מעליהם את חסותה המעיקה, והם נשארו תחתיה עד סתיו 1853.¹⁴

מסתבר, כי בקשתם של יהודי חיפה אלה לקבל חסות אנגלית, שנכתבה באוקטובר 1853, באה לאחר שסגן־הקונסול הצרפתי בעיר, אומן (Aumann), הודיע להם על הסרת חסותה של מדינתו מהם. הודעה זו באה בעקבות החלטת קונסול צרפת בדמשק, כי על כל בני החסות להוכיח את מוצאם באמצעות אישורים מתאימים. מסתבר, כי אף שיהודי העיר עשו כן, לא הועיל הדבר, ובחשוון תרי"ד (נובמבר 1853) קיבלו הודעה על ביטול חסינותם. במקביל, נשלחה הודעה זו גם לשלטונות התורכיים, והללו מיהרו לטעון, כי נתינים אלה הופכים להיות עות'מאנים לכל דבר. יהודי חיפה המבוהלים ממשמעות ההחלטה, מיהרו אפוא לעתור בפני סגן־הקונסול האנגלי החדש, אדוארד תומס רוג'רס, על־מנת שיעניק להם את חסותה של בריטניה.

11 ל"א פראנקל, ירושלימה 1, וינה תרי"ט, עמ' 367-368.

12 כרמל, חיפה, עמ' 99.

13 הלוי (לעיל, הערה 9), עמ' 22-23.

14 כאמור, פרשת החסות הצרפתית ונטילתה מעם יהודי צפון־הארץ כבר הווארה על־ידי שוורצפוקס (לעיל, הערה 3), אך הוא בחן אותה לאור מכתביהם של יהודי צפת וטבריה שנשלחו לאלג'יר ולפריס, ויהודי חיפה נכללים אצלו אך בקרב הקבוצה כולה. עתה מאפשרת התעודה שבפנינו לחזק את הידוע על אותה פרשה גם ממקור זה של יהודי חיפה.

רוג'רס היה דיפלומט צעיר ומוכשר, אשר שירת בשנים 1848-1853 כמזכיר הקונסוליה הבריטית בירושלים, לצדו של ג'יימס פיין. כאיש אמונו, מינה אותו פיין ב-1853 לסגן-קונסול בחיפה, מישרה שהעידה על החשיבות שייחסו כבר אז לחיפה ולתפקיד, לו מינו דיפלומט מקצועי ולא איש מקומי, כמקובל עד אז. רוג'רס הפעלתן שאף להוכיח את יכולתו כבר בפרשה הראשונה שנודמנה לידיו, היא הפרשה הנדונה כאן. ב-28 בנובמבר 1853 העביר את המכתב המתורגם לקונסול פיין וצירף אליו תזכיר, בו הוא מעיר כי נראה שסגן-קונסול צרפת בחיפה טרוד מדי ב-'mercantile pursuits' (מרדף אחר עיסקות מסחריות) עד כי אין עתותיו בידו לטפל בבני חסותו.¹⁵ על-כן ביקש רוג'רס מפין, שיפעל אצל הקונסוליה הצרפתית בביירות, על-מנת שתתיר לו להעניק חסות ליהודים שביקשו אותה. כאן נפגשו שאיפותיהם ותכונותיהם האישיות של רוג'רס ופיין עם האינטרסים של מדינתם. שניהם נודעו כקונסולים רחבי-לב, שהיטו אוזן קשבת לשוועתם של מיעוטים בארץ-ישראל, ובעיקר של היהודים, והם פעלו רבות לשיפור מצבם החומרי והבטחוני.¹⁶ בריטניה — מן המעצמות האחרונות שנכנסו למאבק על ההשפעה בארץ הקודש — קבעה מדיניות ברורה, על-פיה יש לתת חסות לכל בן-מיעוט או נתין זר, הנרדף ומבקש את הגנתה, ואין הוא נתינה של מעצמה אחרת.¹⁷ מיפגש אינטרסים זה הביא אפוא את רוג'רס למהר ולפעול, והוא, כאמור, דיווח על מעשיו לפין. הלה סירב תחילה להיענות לבקשה, אך משנחשפו בסוף 1853 בני חיפה (ויתר האלג'יראים בצפון הארץ) לסכנה של מעבר לנתינות עות'מאנית, אישר פיין לרוג'רס לחלק אשרות בריטיות לכל אלה שדרשו זאת.¹⁸ מעשה זה עורר את חמתם של הצרפתים ושל הפחה בעכו, שפנה לוואלי בביירות. על קובלנות הוואלי נגדו השיב פיין, כי פעל על-פי מיטב הבנתו והאינטרסים של ארצו, ואין הוא יכול להסגיר עתה את בני חסותו.¹⁹ בפנייתו לטור החוץ שלו, הלורד קלרנדון (Clarendon), מסביר פיין את המשמעות של מתן חסות של מעצמה זרה לנתין עות'מאני. בכל עת, לדבריו, יש משום ברכה בהימלטות מנגישות התורכים, אך בתקופה זו, בה שוררת פנאטיות ביחס למיעוטים, על אחת כמה וכמה; זאת משום שכל שליט תורכי רואה את עיקר תפקידו בסחיטת כספים מנתיניו. והנה, אותם יהודים אלג'יראים חוששים עתה, שייאלצו לשלם הון-תועפות לא רק על-פי המס הקבוע, כי אם גם עבור כל אותן שנים בהן 'עמלטו' מעול המושל. פיין מעלה על נס את האמונה, אשר הניעה את היהודים הללו לבוא לארצם, בה הם שואפים לחיות ולהיקבר. אין הם חפצים לשוב לגולה, ועל-כן גם לא חידשו את נתינותם הצרפתית, דבר שעלה להם עתה בביטול החסות. פיין מסתמך בפנייתו גם על התקדים של עולי צפון-אפריקה בירושלים, שנכנסו תחת חסותו כבר ב-1849, על-פי הנחייתו של קולונל היו רוז (Rose), הקונסול הכללי בביירות.²⁰ בסיכום מציע פיין, כי בקשת יהודי חיפה, שפנו אליו על-סמך תקדים של בני ארצם בירושלים, תאושר. בקשה דומה של יהודים מצפת, טבריה ושפרעם (!) נענתה על-ידו בחיוב, והשלטונות לא הביעו כל התנגדות. עוד רומז פיין, כי לפליאה בעיניו היא התנגדות הצרפתים, שתמיד ניסו להיפטר מן היהודים בני חסותם ואף התעמרו בהם לא אחת.

15 חיימסון, עמ' 216-217.

16 ראה: ג' פיין, עתות סופה (תרגום א' אמיר), ירושלים תש"ם, עמ' ז-ח; כרמל, חיפה, עמ' 97.

17 ראה מכתבו של פיין לרוג'רס מנובמבר 1853, חיימסון, תעודות, עמ' 221.

18 מכתבו של פיין ללורד קלרנדון, שר החוץ הבריטי, מיום 28 בדצמבר 1853, שם, עמ' 219.

19 שם, עמ' 218.

20 מכתבו של קולונל רוז לפין מיום 30 ביוני 1847 מובא אצל חיימסון, תעודות, עמ' 220.

לפנייתו זו צירף פין שלושה נספחים: העתק מכתבו של קולונל רוז מ-1847, המהווה מעין אסמכתא להנחיות מדיניות בכל הקשור למתן חסות על-ידי קונסולים של בריטניה לנתינים מקומיים; מכתבו של סגן-קונסול צרפת בחיפה לרבני טבריה, ובו הודעה על כך שיהודים יוצאי אלג'יר היושבים בארץ-ישראל חמש שנים, אינם זכאים לחסות צרפת; וכן הנחיות ששלח לרוג'רס בחיפה לגבי פעילותו להבא במקרים דומים.²¹ אך נראה, כי להיטותם של פין ורוג'רס לסייע ליהודים האלג'יראים שהיו בערי הצפון, היתה מופרזת, ומכל מקום לא זכתה לגיבוי משרד החוץ בלונדון. הקונסול הצרפתי התלונן בפריס, ושם מחו בפני משרד החוץ האנגלי על התערבות הקונסול בירושלים בעניינים שבין צרפת ותורכיה. במאי 1854 פנו משרד החוץ הבריטי לפין בשאלה, אם רוג'רס או הוא אכן נקטו בצעדים הנדרשים והתייעצו עם נציגי צרפת בארץ בטרם העניקו את החסות ליהודי חיפה;²² פין השיב באוקטובר 1854, כי לאחר שבדק את אשר אירע, הגיע למסקנה כי רוג'רס נתן את החסות ליהודים האלג'יראיים בטרם נקט בצעדים הנדרשים על-פי המדיניות הרשמית. על-כן הורה פין לאסוף מהם את האישורים, ובכך להסיר מעליהם את חסות בריטניה.²³ כך הגיע לסיום עצוב נסיון של נציגי בריטניה לעזור ליהודי חיפה והצפון, שנבע הן מהכרתם את המציאות המרה אליה ייקלעו הנתינים חסרי המגן, והן משאיפתם לשרת באמונה את האינטרסים של ארצם. תחושת הרוממות שפקדה את פין בחורף 1853, התחלפה בנמיכות-רוח, עת נאלץ להודות בפני האחראים עליו כי נחפז מעט, ומיד ננזף כי עליו לא להתערב בעניינים לא לו.²⁴ מאוחר יותר ניסו רבני טבריה וצפת להטות את לב צרפת לכיוונם, דרך המוסדות היהודיים באלג'יר ובפריז. הם נתקלו בסירוב, שנבע מקו מדיני כללי של הצרפתים כלפי נתינים אלג'יראיים שעזבו את ארצם.²⁵

ב. הקונסול רוג'רס מציע לבנות מזח בחיפה

שלוש תעודות נוספות מאוסף יהושע חושפות יוזמה בלתי-ידועה עד כה של הקונסול רוג'רס, וגם בה יש כדי לחשוף את אופיו הרבגוני של המאבק הבין-מעצמתי על ההשפעה בארץ-ישראל. במשך שמונה שנות כהונתו, בהן הפך לדמות-מפתח בחיפה הקטנה, היה רוג'רס נציג נאמן של הווי דיפלומטי זה. הוא עסק ביחסים שבין העדות, היה פעיל בחיי החברה האירופית בעיר, עקב אחר הנעשה בשומרון ובגליל, התערב בסכסוכים מקומיים ודאג לטיפול רפואי בעת מגפות. ב-1855 הצטרפה אליו אחותו, מרי אליזה, שחיתה בחיפה לסירוגין עד 1859. את נסיונה במקום תיארה בספר, שמהווה מקור רב-ערך להכרת ארץ-ישראל וחיפה במחצית המאה הי"ט.²⁶ כפי שהזכרנו לעיל, חיפה היתה בראשית שנות החמישים בתהליך של שגשוג ופריחה. עיקר הכנסותיה ועיסוקיה של האוכלוסיה נשען על הפעילות המסחרית-ימית של סוכנים מקומיים וזרים

21 שם, עמ' 220-221.

22 שם, עמ' 225.

23 מכתב פין לקלרנדון מיום 10 באוקטובר 1854, שם, עמ' 231.

24 מכתב קלרנדון לפין מיום 23 בנובמבר 1854, שם, עמ' 232.

25 שוורצפוקס (לעיל, הערה 3), עמ' 336. שוורצפוקס בחן את הפרשה ללא שימוש בתעודות המובאות על-ידי חיימסון, ולכן חסרה בניתוחו זווית-הראייה הבריטית של פרשת החסות על יהודי אלג'יריה.

26 מרי אליזה רוג'רס, חיי יום-יום בארץ-ישראל: מסעות בארץ הקודש (תרגמה שלמית הרן), תל-אביב תשמ"ד (להלן: רוג'רס).

No 9.

Caiffa, 1 November, 1855.

Sir

I have the honor to report that when His Excellency Mohammed Saïed Pasha was in Caiffa, as reported in my despatch No 7, I spoke to His Excellency about the infinite advantages which would accrue to the Turkish Government as well as to Merchants of the Friendly Powers, from the erection of a pier or jetty or breakwater of some kind here in Caiffa. I reported (...)

I have the honor to be
Sir

Your most obedient servant
E. T. Rogers.

קטעים ממכתבו של רוג'ס אל הקונסול פין
בעניין פיתוח נמל חיפה, נובמבר 1855

ותנועת האוניות הגוברת בחופיה. ב־1849 ישבו בה כבר נציגיהן של שמונה מדינות אירופיות, חלקם אנשי סגל דיפלומטי וחלקם תושבים מקומיים.²⁷ רוג'ס ואחרות חזו בשינוי המתחולל בחיפה והעריכו את העתידות הנשקפות לה. בהיותו בקיא בצורכי העיר ובכוחות הפועלים בה, וברצונו הרב לקדם את האינטרסים של ארצו, יזם רוג'ס מפעל-פיתוח חדשני, שבכוחו היה לתרום לעיר תרומה כלכלית כבירה, כפי שעולה מן המכתב הבא, שיועד אל ג'ימס פין:

חיפה, 1 בנובמבר 1855

אדוני,

יש לי הכבוד לדווח, שכאשר ביקר בחיפה הוד-מעלתו מוחמד סעד פאשא, כפי שדיווחתי באיגרת מס' 7, דיברתי עמו אודות התועלת שאין לשערה, שתצמח לממשלה התורכית ולסחורי המעצמות הידידותיות [מעצמות הברית] מהקמתו של מזח או רציף או שובר-גלים מכל סוג שהוא כאן בחיפה. דיווחתי להוד מעלתו [הפאשא] על העובדה, שרבי-חובלים של האוניות הבריטיות העוגנות עתה במפרץ הצהירו כולם בפני, שזהו הנמל הבטוח ביותר בחוף סוריה [ההדגשה במקור. יב"א]; ושהם הסכימו לאשר, כי בניית שובר-גלים חזק אשר יגן על העגינה ועל הדיקשרות מפני רוחות צפוניות וצפון-מערביות יעשה את נמל חיפה לבטוח ולמשובח שבלבנט. הוד מעלתו הבטיח לשקול את העניין ולשלוח את הארכיטקט הממשלתי לסקור את הנמל ולהעריך את עלות בנייתו של מזח

178

ושל שובר-גלים.

ביום ראשון ה-20 האחרון [באוקטובר] הגיע לחיפה ארכיטקט המצודה של עכו,²⁸ שהביא מכתב מהוד-מעלתו סעד פאשא עבורי, שהעתק ממנו אני מתכבד לצרף [נספח 2 להלן]. בשומעי, כי רצונו לחזור לעכו עוד באותו יום או למחרת בבוקר, הלכתי לביתו של עבדאללה בק א-סלאח,²⁹ שם פגשתי את הארכיטקט הנזכר, שביקש להיפגש על שפת-הים עם הסוכנים הקונסולריים האחרים כדי לקבל את חוות דעתם לגבי הנשוא של הקמת המוח. ביקשתי [מהארכיטקט] לחכות חצי-שעה, שבמהלכה שלחתי לקרא לרבי-החובלים של הספינות המסחריות האנגליות העוגנות במפרץ, כדי שנפיק תועלת מנסיונם ומעצתם.

לאחר התייעצות שנערכה כשעה, ולאחר שהמפרץ הוקף מכמה כיוונים, החלטנו במשותף, שהמוח חייב להיבנות בכיוון צפון-צפון-מערב למרחק של 70 יארד, ואז להיטוב וליצור זווית חדה. אני מונית לשרטט את התכנית עבור הנ"ל, דבר אותו עשיתי בעונג רב; העברתי להוד-מעלתו, ואני מתכבד לצרף עבורך עותק של התכנית המוצעת.

לכבוד לי להיות, אדוני,
עבדך הנאמן ביותר,
א"ת רוג'רס

בשולי המסמך מציין הקונסול פין, כי זהו מכתב מס' 9, שנשלח מחיפה, ולו שני נספחים. שניהם מובאים להלן: נספח 1 שרטוט למזח — שובר-גלים; נספח 2 — מכתבו של מושל עכו.

נספח 1: 'שרטוט גס למזח — שובר-גלים במפרץ חיפה'

רוג'רס שרטט תכנית זו במו ידיו, והמקור נשלח לסעד פאשא, מושל עכו. השרטוט שנעשה בעפרון, על דף נייר-מחברת, אינו מקצועי-הנדסי, כי אם סכימה ללא קנה-מידה או עגינה מפורשת בנקודת-ציון כלשהי. השרטוט כולל גם את קו החוף של חיפה, אך קשה לשער אם התכוון לאתר חדש עבור המזח או להרחבת הרציף הקיים. רציף זה היה בשעתו בחזית בית-המושל (סראייה), על קו החוף. היה זה מיבנה מבוצר ששכן במרכז העיר ושימש הן כמושב המושל המקומי והן כבית-המכס (ראה תרשים).³⁰ הרעיון המובא במכתב אכן משתקף בשרטוט: מקו החוף יוצא מזח, שאורכו שבעים אמות (52.5 מטר. אמת הבנאי — mason-ell — בלשונו של רוג'רס, אורכה כ-0.75 מ'),³¹ ובקצהו הוא מתעקל בזווית חדה מזרחה, לאורך חמישים אמות (37.5 מ'), המשמשים גם שובר-גלים מצפון. כך ייווצר, על-פי התכנית, מעין מעגן בטוח ומוגן מרוחות המפרץ. על החוף נראית בשרטוט הצעה לאזור מכס, מחסנים וכן מחנה-הסגר, שהיה דרוש כל-כך באותה עת, למניעת העברתן של מגפות ומחלות.

בהערה שבשולי השרטוט הוסיף רוג'רס הערכת-עלות: 100,000 פיאסטר (1000 לירות תורכיות [עות'מאניות]), ששוויין כ-23,000 פרנק צרפתי).

28 לא הצלחתי לברר מי היה באותה עת ארכיטקט הביצורים של עכו.

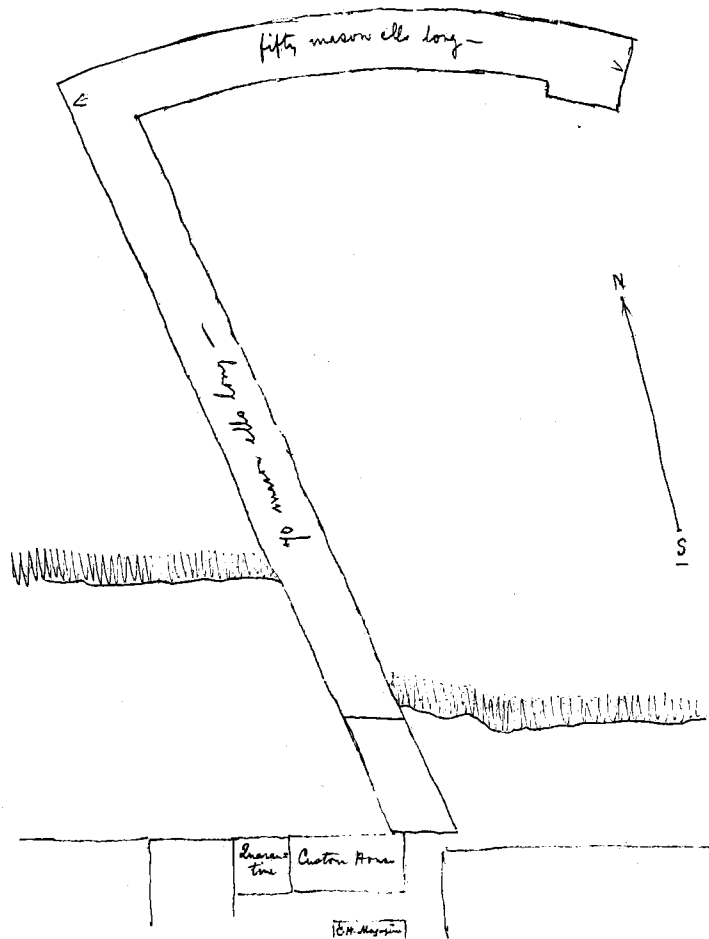
29 עבדאללה בכ היה קאימקאם חיפה בתקופה זו, ולפי המקובל במשפחתו, נהג לטעון כי הוא נינו של דאהר-אל-עמר. ראה פין (לעיל, הערה 16), ב, עמ' 305; כרמל, חיפה, עמ' 92.

30 כיום עומד במקומו בניין 'בנק ישראל', ברחוב העצמאות.

31 בשרטוט ציין רוג'רס 70 אמות, אך באיגרת כתב 70 יארד (yard).

Rough tracing of the plan for a new pier
to break water in the
bay of Caiffa -

Enclosure in No 9
from Caiffa dated
1 November, 1855.

הצעה להקמת מזח במפרץ חיפה - שירטוט בכתב-ידו של רוג'רס והרישום הקונסטולרי על גב התעודה

נספח 2: מכתבו של סעד פאשא, מושל עכו למכתבו צירף רוג'רס גם את תשובת הפחה (בתורכית)³² ובשוליו רשם: 'העתק של מכתבו של הו"מ סעד פאשא מושל עכו לסגן קונסול רוג'רס ביחס לנושא בניית מזח בחיפה'.

כבוד הנכבד ובעל התפקיד הרם כבוד הידיד הנעלה בעל התכונות הנעלות פיש קונסולס [וייץ = קונסול - סגן-קונסול] של מדינת אנגליה הנעלה בחיפה האדון רוג'רס ישמרנו האל יתעלה. לאחר החיפוש [אחר שלום] האיש שמחשבתו כבדה ומדיפה ריח ניחוח [ולאחר] השאלה על אודות מצב בריאותו הרצויה של כבודו [מועלה] הענין [כדלקמן]: כשנערכה הפגישה עם כבודכם בחיפה התנהלה שיחה בעניין תיקון נמל חיפה למטרת הקלת הטעינה [בן]. בזמנו הוחלט, כי עם הגיענו לעכו יישלח מהנדס המצודה למטרת בדיקת המקום המסומן ומה דרוש לתיקונו. הוראל והמהנדס הנ"ל פונה [והולך] לחיפה ולמטרה זו נרשמה האגרת [הזו], כדי שבשירותו אצלכם

180

32 התעודה תורגמה על-ידי שושנה בן-ארי מן החוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטת חיפה. תודתי לפרופ' אמנון כהן על עזרתו בפיענוח קשיים אחדים בתעודה זו. אותו מושל תורכי, מסתבר, שגה בכתוב ובתחביר הערבי, ועל-כן משפטיו ניתנים לפירוש בדרכים שונות.

תעודה: מתולדות חיפה במאה הי"ט

תבצע בצורה מדויקת הבדיקה של [מהות] הדברים הדרושים [חומרי-בנין] אשר יילקחו והאורך והרוחב של המרחק [המישטח] שיש לתקנו, ומדה הן ההוצאות שיחייב תיקון זה כולו. [וכדי] שידווח על כך על-מנת שנעיין [בצורך] לבצע את הטעון ביצוע בעניין זה. מי יתן ויארץ האל יתעלה את חייכם.

16 לספר 1272

מושל עכו לא סירב אפוא ליוזמת רוג'רס ואף פעל לשיגורו של מהנדס המצודה, על-מנת שיעריך את הדרוש תיקון (לא ברור אם אותו מהנדס הוא זה שנבחר לצאת לחיפה לפקח על מדידת המזח המוצע ולהעריך את עלותו).

המזח בחיפה

התעודות דלעיל משקפות היטב את השלב ההיסטורי בו היתה מצויה חיפה בעשור השישי למאה הי"ט שהתאפיין בצמיחה, במשיכת משקיעים ואינטרסים זרים, ובהתעניינות גוברת של המעצמות בנעשה בה. רוג'רס קלע בהצעתו לצרכיה של העיר וחשב, שתועלת זו לא תיעלם מעיני המושל. תנועת המסחר הגוברת בחופי ארץ-ישראל חייבה התאמה לספנות החדשה. ביולי 1854 שוחח כבר הקונסול פיין עם סגן-הקונסול הפרוסי בחיפה אודות הצורך להקים סוף-סוף מזח בעיר, שכן לכל אורך החוף הסורי אין אף מעגן ראוי לשמו.³³ הערה זו של פיין מלמדת גם היא על החשיבות שייחסו לחיפה כבר בשלב כה מוקדם. המזח בו השתמשו אז בחיפה היה קצר-מידות, בדומה למקובל אז בערי החוף. הורדת מטענים ונוסעים התבצעה באיטיות על-ידי אסדות-חוף וסירות-משוטים, שנעו בין המזח ובין האוניות שעגנו במרחק. הירידה לחוף חיפה היתה רוויית סבל וחרדה, ולוותה באובדן ציוד ואי-סדר רב.³⁴ הסוחרים ונציגי המעצמות היו מודעים למצב, והם התחרו ביניהם על יוזמת-פיתוח בתחום זה. ככל הידוע עד כה, הצעתו של רוג'רס היא הראשונה מסוגה בתולדות העיר.

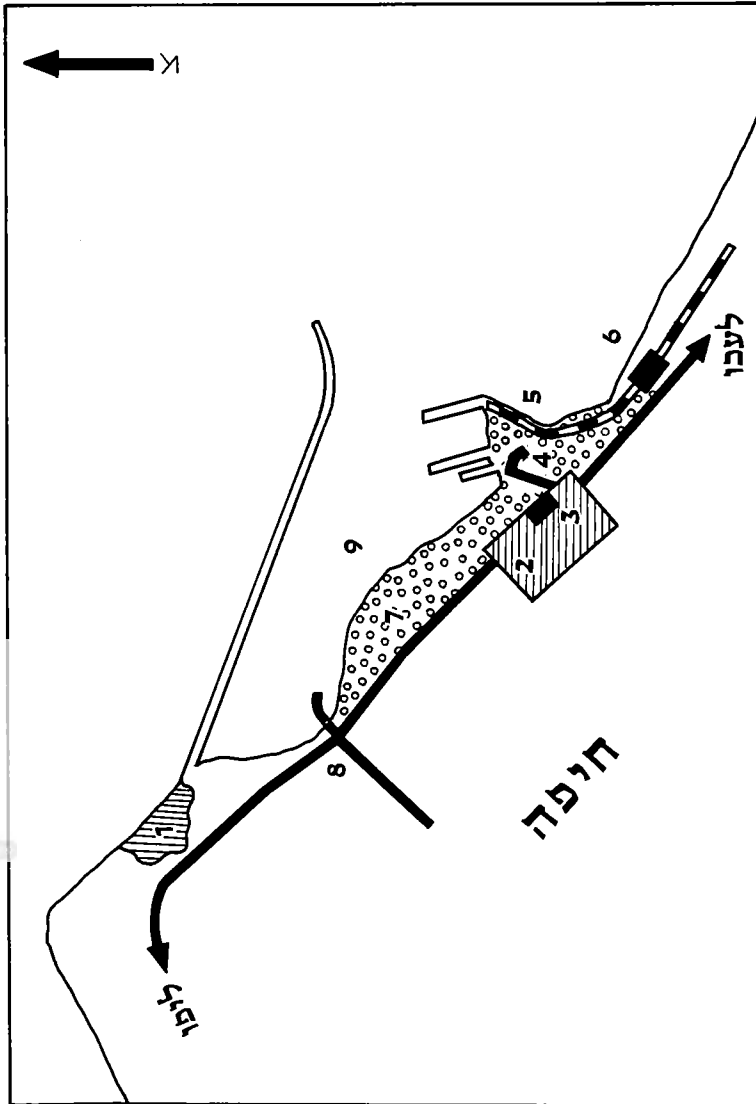
נראה, שלבסוף נדחתה הצעתו של נציג בריטניה, ומעצמה אחרת הועדפה ככל הקשור למזח בחיפה. גורמים אחדים הביאו לרתיחה זו: סמוך למועד בו הגיש רוג'רס את הצעתו למושל, פרצה בעיר מגפת כולרה קשה, שהפילה חללים רבים. זמן קצר אחר-כך, בינואר 1856, פרצה שוב מגפה בעיר, והפעם של אבעבועות שחורות.³⁵

שתי המגפות העסיקו את השלטונות, הבריחו תושבים מן העיר, וגם רוג'רס עצמו דאג לטיפול בחולים. לאחר-מכן יצא רוג'רס בשליחות מחיפה לשומרון, שם פרצו מהומות באזורי שכם וג'נין. כך עברו חלפו חודשים רבים בהם לא קודמה הצעתו. בין כה וכה שקטה מלחמת קרים (אפריל 1856), והיחסים בין תורכיה ורוסיה התחזקו על חשבון מעצמות-הברית, ובהן בריטניה. כנראה שבתקופה זו פעלו הרוסים במקביל לפעילותה של בריטניה בעניין המזח בחיפה. לאחר משא-ומתן ממושך קיבלו הם פירמאן לבניית מזח עבור עולי-רגל בחיפה. ייתכן שנימוקיהם, אשר התבססו על מניעים דתיים גרידא, שכנעו יותר את התורכים, שחששו מהתגברות מעמדן של

33 פיין (לעיל, הערה 16), עמ' 300. על היתרונות של המעגן במפרץ חיפה עוד במאה הי"ח, אם כי באתרה הקודם של חיפה (לפני 1761) עמד בהרחבה א' כהן, 'תעודות לבנינה של חיפה במחצית הראשונה של המאה הי"ח, ארץ ישראל, י' (תשל"א 1971), עמ' 157-159.

34 תיאור ציורי של תהליך זה מביא מ"מ איילבוים, ארץ-הצבי, וויען תרמ"ג, עמ' 9-10.

35 רוג'רס, עמ' 130-135.

חוף נמל חיפה — יוזמות אחרות להקמת שוברי גלים לארכו במאה ה־19 ובתקופה מאוחרת יותר

מקרא

1. שטח 'חיפה אל-עתיקה'
2. שטח 'חיפה החדשה', מוקף בחומות
3. בית המושל והמכס (סראייה)
4. מקום המוח שהציע רוג'רס (משוער) ואתר 'המוח הרומי' שנבנה ב־1858/59
5. מקום המוח של מסילת הברזל התגאזית (1905)
6. תחנת הרכבת התגאזית
7. שטח שנתחסק ל'חיפה עם בניית הנמל המורני'
8. רחוב המושבה הגרמנית ובקצהו המזרחי עם ביקור הקיסר ב־1898
9. הנמל המורני שבנו הבריטים (1935)

תעודה: מתולדות חיפה במאה הי"ט

המעצמות הזרות באמצעות מפעלים לכלייים, כגון זה שהציע רוג'רס. כך או אחרת, בסוף 1858 הגיע לחיפה ארמטה פירוטי (Ermete Pierotti), מהנדס וקצין איטלקי, שעבד בשירות הרוסים, והוא אשר פיקח על בניית 'המזח הרוסי' בחיפה.³⁶ היה זה המזח המודרני ביותר בחוף הלבנט, אם כי היה פשוט ולא כלל שובר-גלים ניצב, כפי שהציע רוג'רס. במפות שונות של חיפה מופיע המזח הרוסי כ'מזח המכס' ואורכו כארבעים מ'.³⁷ הוא נבנה בחזית בית-המושל, באתרו של המזח הישן, ובנייתו היתה מאורע חשוב בתולדות חיפה. בעבודה הועסקו פועלים רבים, ומרי רוג'רס מציינת, כי ממשלת רוסיה השקיעה במזח כ-3,000 לירות שטרלינג (372,000 פיאסטר), כלומר פי 3.7 מהצעתו של רוג'רס.

בניית המזח היקנתה לרוסים יתרון גדול בעיר ובארץ-ישראל כולה. אוניות-קיסור רוסיות החלו לפקוד באופן סדיר את חיפה, פעמיים בשבוע, ולא עבר זמן רב עד שקיבלו הרוסים היתר לבנות אכסניה לעולירגל בקירבת הכנסייה היוונית-אורתודוקסית שליד השער המערבי של העיר. מאוחר יותר נבנתה גם כנסייה רוסית במרומי הכרמל, והשפעת רוסיה ניכרה בכל. נימת חשדנות כלפי מניעיהם של הרוסים עולה מדבריה של מרי רוג'רס:

כאשר שאלתי: 'מדוע זה שקעה הממשלה הרוסית בהוצאות בניית המזח ובית המחסה כאן ובנצרת?', השיבו תמיד העובדים הרוסיים והתורכיים שנראו מרוצים — 'זה למען הצליינים היוונים'... אך היו אירופאים שזקפו את גבותיהם בחשדנות ואמרו: 'ייתכן שמזח זה נבנה אך ורק למען חסידי הכנסייה היוונית, אבל הוא בוודאי יקל על נחיתת כוחות. אפשר שבתיה-המחסה [אכסניות] הוקמו רק כדי לקלוט צליינים, אך הם בוודאי יוכלו לשמש כקסרקטינים מצויינים'.³⁸

אכן מרי רוג'רס היטיבה לבטא את החשדנות ההדדית שעורר מפעל זה בחיפה, ואפשר שבכך חשפה היא גם את המניעים של הצעת אחיה. הנהנים היו כמובן סוחרי העיר והשלטונות, ואותו מזח אכן היה 'הטובה הראשונה שצמחה לחיפה ממאבק חריף זה' שבין המעצמות.³⁹ מאוחר יותר נבנו בחיפה מזחים נוספים: הגרמנים בנו את 'המזח הקיסרי' בקצה מושבתם, שלימים שופץ על מנת לאפשר 'נחיתה יבשה' של הקיסר וילהלם השני ב-1898; התורכים עצמם בנו את המזח הגדול של 'המסילה החג'אזית', שנחנכה ב-1905 (ראה תרשים).

היו אלה לבסוף האנגלים שבנו בחיפה, בשנות השלושים של מאה זו, את הנמל עמוק-המים הגדול והבטוח ביותר במזרח הים-התיכון, ובכך הגשימו את שאיפותיהם של נציגי האימפריה הבריטית, כפי שהוכעו במסמכים שנכתבו 80 שנה קודם לכן.

36 רוג'רס, עמ' 334. בשנים 1854-1864 עבד פיירוטי גם כמהנדס העיר ירושלים. היה אחראי לשיפוץ הדרך מיפו לירושלים, חקר את ירושלים ופירסם מחקרים על אודותיה.
37 ראה, למשל, מפת חיפה של גוטליב שומאכר, 1911, ארכיון המפות, ספריית הטכניון, חיפה.
38 רוג'רס, לעיל, הערה 36.
39 כרמל, חיפה, עמ' 94.